

Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif

Mustafa Erdoğan*

1. Giriş

İfade özgürlüğü anayasal demokrasilerin temel taşlarından biridir. En geniş anlamda ifade özgürlüğü bir düşünce, inanç, kanaat, tutum veya duygunun barışçı yoldan açığa vurulmasının (izharının) veya dış dünyada ifade edilmesinin serbest olması demektir. Bundan da anlaşılabilir gibi, birer özgürlük kullanma biçimi olarak korunması gereken pek çok ifade ve izhar biçimi vardır. Bu geniş anlamında ifade özgürlüğü sözlü ve yazılı anlatım, sanatsal gösterim, kişisel görünüm ve görüntü tercihi, gösteri, yürüyüş, toplantı yapma ve örgütlenme gibi özgürlüklerin hepsini içine alır. Örnekleme gerekirse, sadece kitap, makale, deneme, roman ve hikaye yazmak ve yayınlamak değil; fakat aynı zamanda bir resim veya heykel yapmak, bir oyun sahnelemek, belli bir kıyafeti giymek, bir gösteri yürüyüşüne veya bir toplantıya katılmak, bir dernek veya topluluk kurmak da kişisel veya toplu ifade biçimleridir.

Mamafih, ifade özgürlüğünün çağdaş anayasal demokrasilerin temel taşlarından biri olduğu söylendiğinde genellikle bu belirtilenden daha dar anlamda bir “ifade” kastedilir. Bu, yukarıda örneklediğimiz özgürlük kullanım biçimlerinin (kılık-kıyafet tercihi, toplu ifade biçimleri gibi) korunması gerektiği anlamına gelmez; burada asıl anlatılmak istenen, dar anlamda ifade özgürlüğünün koruma altında olmasının demokrasinin asgari, vazgeçilmez şartı olduğudur. Esasen, diğer özgürlükler ifade özgürlüğünden bağımsız olarak da, kendi başlarına korunmayı hak eden özgürlükler olmak itibarıyla zaten ayrıca evrensel kabul görmüş durumdadırlar. Devlet-toplum ilişkisini faşist bir perspektiften görenler, “hikmet-i hükümet”çiler ve her türlü otoriter ve –özellikle de–totaliter düzen taraftarları dışında, herkes ifade özgürlüğünün değerine ilişkin bu temel görüşü paylaşır. İfade özgürlüğünden yana olanlar arasında da elbette bazı görüş farklılıkları vardır; ama bunlar bir prensip uzlaş-

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi.

mazlığından ziyade bu özgürlüğün kapsamı ve -dolayısıyla- sınırları hakkındaki farklı anlayışlardan kaynaklanır.

İfade özgürlüğünün anayasal bir demokrasinin temel değerlerinden biri olması, onunla ilgili talep ve iddiaların asli muhatabının devlet olduğu anlamına gelir. Bütün temel haklar için söz konusu olduğu gibi, ifade özgürlüğü de özünde politiktir, yani öncelikle kamu otoritelerinin keyfi müdahalesinden korunması gerekir. İfade özgürlüğünün devlete yüklediği ödev esas itibariyle negatif karakterlidir. Başka bir anlatımla, herhangi bir ülkede bir insan hakkı olarak ifade özgürlüğünün var olduğunu söyleyebilmek için, o ülkenin anayasası başta olmak üzere baştanbaşa hukuki mevzuatının bu hakkı tanıması ve güvence altına almış olması şarttır. Bu ise kişilerin görüş, duygu ve düşüncelerini ifade etmelerinin devletçe keyfi olarak engellenmemesini ve ifade ettikleri düşüncelerinden dolayı da kamu otoritelerinin herhangi bir baskıcı muamelesiyle karşılaşmamalarını olduğu kadar, yine devletin başka kişi ve gruplardan gelebilecek baskılara karşı da bu özgürlüğün öznesini korumasını gerektirir.

Bu yazıda ifade özgürlüğüyle ilgili bütün sorunları ayrıntılı olarak ele alacak değilim. Özel olarak üzerinde durmak istediğim konu, ifade özgürlüğünün neden önemli olduğudur. Ayrıca, liberal-demokratik bir sistemde ifade özgürlüğünün kapsamı ve sınırları hakkındaki tartışmaya da bir göz atacağım. Bunu yaparken, esas itibariyle, özgürlükçü deontolojiden hareket edeceğim. Faydacı, idare-i maslahatçı veya başka türden anlayışları esas alan bir yaklaşımın ifade özgürlüğü konusunda tutarlı bir teorik çerçeve geliştirmesinin mümkün olmadığı kanaatindeyim.

2. İfade Özgürlüğünün Gerekselleri

Bu başlık altında ifade özgürlüğü lehindeki argümanları, dayandıkları temel değerleri e-

sas alan bir şekilde kısaca açıklamak istiyorum. Bunların hepsi özgürlükçü deontolojiyle doğrudan doğruya ilgili olmasalar da makul kişilerce kolayca reddedilemeyecek görüşlerdir.

a. İfade Özgürlüğü ve Demokrasi

Genellikle kabul edilen bir düşünceye göre, ifade özgürlüğü demokrasinin “olmazsa olmaz” şartıdır. Çünkü, ifade özgürlüğü toplumda kanaat-oluşumunun ve kamusal tartışmanın varlığını mümkün kılar, bu demokratik amaçların gerçekleşmesi bakımından vazgeçilmezdir. Bu bakımdan demokrasi açık uçlu, desantralize bir süreçtir. Fikirlerin serbestçe dile getirilemediği bir toplumda kamusal meseleler hakkında sağlıklı bilgi/fikir edinmek ve neyin kamunun iyiliğine olduğunu hep birlikte tespit etmemize imkan verecek bir tartışma ve müzakere ortamını oluşturmak mümkün değildir.

Bu çerçevede kamusal eleştiri (kamu otoritelerinin alenen eleştirilmesi) demokrasinin temel taşıdır. Demokratik kamusal tartışma ancak özgür eleştiri ve meşru muhalefet sayesinde mümkündür. Eleştiri yoksa meşru sayılan bir muhalefet de yoktur. Bunun tersi de doğrudur. Liberal-demokratik bir toplumda kimin haklı ve neyin doğru olduğuna karar vermenin yegane meşru yolu, eleştirme ve sorgulama yoluyla herkesin herkesi denetlemesine dayanan açık uçlu bir kamusal tartışmadır. Eleştiri ise ancak her türlü ifadenin serbest olduğu yerde mümkündür. Eleştirmenin ve özgür konuşmanın olmadığı yerde “ortak iyi”yi bulmak imkansızdır. Esasen, böyle bir ortamda haddizatında “ortak iyi” diye bir meseleden söz etmek anlamsızdır.

Nihayet, eğer demokraside en üstün otorite “halk” ise, herhangi bir fikrin halka ulaşmasını engellemeye hiç kimsenin, hiçbir makam veya merciin hakkı yoktur. Demokrasiden söz ediyorsak, son kararı ancak

“halk”ın verebileceğini de kabul ediyoruz demektir. Bu da, her şeyden önce, halkın (yurttaşlar topluluğunun) bütün görüşlerden haberdar olabilmemesini gerektirir. Bu bağlamda, özgür ifade ve eleştirinin “toplumun ortak değerleri”ni tahrip ettiğinden yakınanlar görünüşte halktan yana olsalar da aslında demokrasinin yanında değil, karşısında konuşlanmış kişilerdirler. Çünkü, onlar toplumun ne düşündüğünü bildiklerini ve onun kendi düşünceleriyle aşağı yukarı aynı olduğunu varsayılmaktadır. O zaman bunlar ya bir azınlık kanaatine karşı çıkan çoğunlukçularlardır ya da bir çoğunluk görüşüne itiraz eden seçkinciler.

b. İfade Özgürlüğü ve Kendini Gerçekleştirme

Buna göre, ifade özgürlüğü kişinin kendini gerçekleştirmesine, bireyin gelişimine hizmet eder. Bütün diğer insani değerlerin ya dayanağı ya da destekleyicisi niteliğinde olduğundan, kişinin kendini gerçekleştirmesi en temel ahlaki değerlerden biridir. Kişinin kendisini gerçekleştirmesinin ve ontolojik potansiyellerini geliştirmesinin birinci yolu onun kendisini serbestçe ifade edebilmesidir. “Kişi”lik kendini-ifadeyle vücut bulur, özgür ve özerk kişilik ise özgür ifadeyle kaimdir.

c. İfade Özgürlüğü ve Paternalizm Karşıtlığı

Paternalizm karşıtı görüş, düşünceleri yasaklamanın, kişilerin ulaşabileceği görüş ufkunu keyfi olarak daraltmak demek olduğundan hareket eder. Oysa, neleri okuması, izlemesi, görmesi, dinlemesi gerektiğine başkaları değil, yine kişinin kendisi karar vermedir. Özerk ve özgür kişinin başkalarının -özellikle de kamu otoritelerinin- koruyup kollamasına ihtiyacı yoktur. Kişinin paternalist himayeciliğe ihtiyacı olduğunu varsaymak onun sadece iradesine ve tercih öz-

gürlüğüne değil, aynı zamanda insan olma onuruna ve kişiliğine saygısızlık etmek, hatta saldırmaktır.

d. İfade Özgürlüğü ve Fikirler “Piyasası”

Bu görüş açısından, her türlü fikrin serbestçe yayılması hakikatin galip gelmesiyle sonuçlanacaktır. İktisadi mallarda (“iyiler”de) olduğu gibi, fikir ürünlerinde (“iyileri”nde) de rekabetçi bir piyasaya ihtiyaç vardır. Her türlü fikir serbest bir “piyasa”da birbiriyle yarışmalıdır ki “hakikat” ortaya çıksın. Eğer bu rekabete izin verilirse doğru fikirler eninde sonunda galip gelecektir. Fikirler piyasasının “yanlış”ı tasfiye etme yeteneğine itibar etmek, insanların fikirlerin değerini tartabileceklerini kabul etmek gerekir. Bu insanlara saygı göstermektir. Çatışan fikir ve kanaatleri barışçı bir şekilde bir araya getirmek ve sonra bunlar arasından bir tercihte bulunmaktan başka, doğru fikrin ortaya çıkmasını sağlayacak bir yol yoktur.

e. Yasaklamanın Ters Etkisi

Faydacı bir açıdan bakıldığında da, ifade edilmesi yasaklanan fikirlerin aslında koruma altına alınmış olacaklarını anlamak gerekiyor. Bir fikri yasaklamak, yasakçıların zannettikleri gibi, genellikle o fikrin aleyhine sonuçlar vermez. Çünkü, bir fikri yasaklamakla, onu akılcı yoldan eleştirme ve yanlışlığını ortaya çıkarma fırsatlarını da büyük ölçüde ortadan kaldırmış; yani yasaklanan fikre bir avantaj sağlamış, ona bir nevi dokunulmazlık kazandırmış olursunuz. Besbelli ki, yasaklanan fikrin aslında “yanlış” olduğu kanıtlanmadığı (gösterilmediği) –hatta yanlış olup olmadığı bilinmediği- için, pek çok insan onun doğru ve güçlü bir fikir olduğunu sanmaya devam edecektir. Hatta, gerçek hayattan da bildiğimiz gibi, yasaklanmak çoğu zaman sağlam olmayan görüşlere ve onların sahiplerine haksız bir çekicilik, hatta itibar da sağlar. Bu

nedenle, özellikle fikirler söz konusu olduğunda, yasakçılık kesinlikle zararlıdır.

f. İfadeyi Yasaklamamanın Şiddete Zemin Hazırlaması

Fikirlerin ifadesini yasaklamak pratik olarak da işe yaramaz. İfadenin serbest olmasından yana olan bütün ahlaki argümanları bir yana bıraksak bile, fikirlerin ifadesini yasaklamak pratik mülahazalarla da tavsiyeye şayan bir yol değildir. Çünkü, bütün gözlemlerin doğruladığı gibi, yasaklanan görüşler ortadan kalkmazlar; aksine kendini ifade edecek başka yollar bulurlar. Bu yolların en muhtemeli ve tehlikelisi de barışçı olmayan ifade biçimlerine yönelmedir. Bundan dolayı, toplum açısından düşündüğümüzde, yasakçılık sadece yararsız değildir, aynı zamanda zararlıdır da.

3. İfade Özgürlüğünün Sınırları ve İki Görüş

İfade özgürlüğünün liberal-demokratik toplumlar için vazgeçilmez, asli bir değer olduğu hususunda görüş birliği bulunmakla beraber, bu özgürlüğün kapsamı ve sınırları konusundaki görüşler farklıdır. Mamafih, geleneksel olarak, ancak barışçı ifadenin hukuken korunması, buna karşılık şiddeti tahrik ve teşvik eden düşünce açıklamalarının -korunmak şöyle dursun- hatta cezai yaptırıma bağlanmaları gerektiği üstünde mutabakat vardır. Ayrıca, başkalarını inciten, hakaretimiz ifadeler de bugünkü hukuk düzenlerinin çoğunda yasaklanmıştır. Genellikle muhafazakar çevrelerin saldırılarına maruz kalan ve pozitif hukuk düzenlerince de çoğu zaman sınırlandırılan başka bir ifade biçimi pornografidir. Nihayet, son zamanlarda Batı demokrasilerinin çoğunda çeşitli etnik veya dini toplulukları ve cinsiyetlerinden veya cinsel tercihlerinden dolayı kişileri tahkir eden veya aşağılayan düşünce ve duygu açıklamaları ile kimi tarihsel olayların -Nazilerin Yahudi katliamı gibi- gerçekte ya hiç vuku bulmamış

veya abartılmış olduğu yönündeki ifadelerin de yasalarla yasaklanması yoluna gidildiği görülmektedir.

Birkaç örnek vermek gerekirse, 1989 yılında Avustralya’da, 1990 yılında Fransa’da, 1992 yılında Avusturya’da ırkları kötülemeyi/aşağılamayı veya Holocaust’u inkar etmeyi yasaklayan ve bu nitelikteki ifadeleri cezai müeyyideye bağlayan kanunlar kabul edilmiştir. Ayrıca, Danimarka’da sivil haklar kanunu ırkı, dini, etnik kökeni veya cinsel yönelimi dolayısıyla bir kimseyi alenen “kötüleme, aşağılama ve küçük düşürme”yi yasaklamaktadır. Keza, Amerika’da yine 1990’lardan itibaren birçok üniversitede kişi veya grupları cinsiyetleri, ırk veya renkleri, bedeni veya zihni özürlüleri, dinleri, cinsi yönelimleri veya ulusal ve etnik kökenleri nedeniyle tahkir etmeye veya damgalamaya yönelik ifadeleri yasaklayan disiplin mevzuatı yürürlüğe konmuştur. ABD üniversitelerindeki bu gibi disiplin mevzuatı genel olarak akademik özgürlüğü tehdit eden bir boyuta ulaşmış olup bu aşırı hassasiyet zaman zaman akademik araştırmacıların bilimsel görüşlerinden veya araştırma konularının niteliğinden dolayı meslekten ihraç edilmesine bile yol açmaktadır.

Bu yönelimlerin altında genellikle hakikati korumak, ezilenlere yardım etmek ve “sözlü şiddet”in neden olduğu acıyı önlemek gibi özünde iyi olan saikler yatmaktadır. Bununla beraber, iyi niyetlerden kaynaklanıyor olması bu gibi yaklaşımların entelektüel otoriteriyenizme yol açma potansiyeli taşımadıkları anlamına gelmiyor. Aslında bütün bu eğilimler özgür ifadenin vazgeçilmez bir unsurunu oluşturan “araştırma” ve “eleştirme” imkanını hatırı sayılır derecede azaltabilecek niteliktedirler. Oysa, ifade özgürlüğüyle ilgili temel soru, ifade özgürlüğünün “fikirler ve görüşler”in mi yoksa “makul ve makbul görüşler”in mi serbestçe mübadelesini gerektirdiği sorusudur.

İfade özgürlüğünü görünüşte makul veya hayırhah amaçlarla sınırlandırmaktan yana olan ve hem araştırma özgürlüğünü hem de genel olarak gelişmeyi tehdit eden başlıca iki düşünce veya ön kabulün varlığından söz edilebilir. Bunları kısaca gözden geçirelim.

a) Fundamentalizm

Fundamentalizm kelimesi, bilinen nedenlerle, ilk anda dini bir çağrışım yapmaktadır. Genellikle fundamentalizmin dini bir olgu olduğunun düşünülmesi, aslında bu kelimenin bir zihniyetle ilgili bir olgu olduğunun göz ardı edilmesine veya bunun hiç fark edilememesine yol açmaktadır. Oysa fundamentalizm özünde bir düşünüş tarzını, bir entelektüel tarzı ifade etmektedir. Bu bakımdan, dünyevi (laik) ideoloji veya dünya görüşlerine mensup olanlar da pekala fundamentalist olabilirler, nitekim olmaktadır da. Kabul etmek gerekir ki, bu tür fundamentalizm dini olanından daha az tehlikeli değildir. Hatta böylesi zaman zaman daha zararlı sonuçlar da doğurabilir. Çünkü, modern paradigma çerçevesinde, her türlü bağnazlığın esas itibarıyla dinle ilişkili olduğu düşünüldüğü ve akılcı-laik düşünce de bununla karşıtlık içinde tanımlandığı için, bu ikincisiyle bağlantılı bağnazlıkların birer kötülük olarak algılanması zorlaşabilir. Söz gelişi, kimi yazarlar günümüz Amerika'sında genel olarak entelektüel özgürlüğü ve bu arada ifade özgürlüğünü asıl tehdit edenin "dincilik" değil, laik fundamentalizm olduğuna dikkat çekmektedirler.

Dini bir hareket olarak değil fakat entelektüel bir tarz olarak fundamentalizm ise hakikatin apaçık olduğuna inanmayı ve hakikat iddiasında bulunan kişinin yanlış olabileceğini kabul etmemeyi ifade eder. Hakikatin apaçık olduğuna inanılan yerde ise tartışmaya, eleştiri ve muhalefete, görüş farklılıklarına yer yoktur. Doğrunun ne olduğuna hakikati bilen otoritenin veya otoritelerin ka-

rar vermesi gerekir. Fundamentalist anlayışta düşünceler "doğru" olan ve "yanlış" olanlar diye kategorize edilir; "yanlış" düşünce sahipleri toplumsal ve siyasal süreçlerden dışlanır, hatta "gerekirse" saf dışı edilirler. Aslında, yanlış inancın suç olduğu yönündeki totaliteryen düşünce modern bir şey de değildir. Bundan dolayı, bir sosyal ilke olarak benimsemesi halinde fundamentalizm totaliteryenizme yol açar.

b) "İnsaniyetçilik"

"İnsaniyetçi" düşünce ifade özgürlüğüyle ilgili olarak şöyle der: Hiç kimseyi incitmemeli, rencide etmemeliyiz; acıya neden olmamalı ve acıya neden olunmasına izin vermemeliyiz. Kelimeler veya fikirlerle dahi olsa başkalarını incitmeye hakkımız yoktur. Bu nedenle, insanlara acı veren, onları inciten inanç ve görüşleri (ırkçılık, antisemitizm, din karşıtlığı, cinsiyetçilik ve cinsiyetçi önyargılar vb.) ayıklayan bir sosyal sistem kurmamız gerekiyor.

Ne var ki, bütün hayırhah görünümüne rağmen, bu ilke de gerçekte entelektüel özgürlüğü, eleştiriye ve barışçı bir şekilde bilginin aranması çabasını öldürücüdür. Zevk için veya eğlence olsun diye insanları kırmak, incitmek elbette yanlıştır; ama özgür bilgi arayışında pek çok kimsenin incinmesi kaçınılmazdır. Tarih bize, insanlık için çoğu önemli bilgilerin başlangıçta birçok kişi, grup veya topluluğu inciten birer ifade/önerme olarak ortaya çıkmış olduklarını göstermektedir. Mesela, bir zamanlar dünyanın evrenin merkezi olmadığı düşüncesi pek çok dindarı dehşete düşürüyordu, bu Tanrıya bir hakaret olarak algılanıyordu.

Özgür araştırmanın esası şiddetin yerine eleştiriye ikame etmesidir; eleştiri güce veya şiddete başvurulmasını önler. Başka bir ifadeyle, özgür araştırma değerli fikirleri siyasi

otoritenin güç yoluyla seçmesinin yerine onları sözle seçecek eleştiri gücünü koyar. Bundan dolayı, yapmamız gereken gerçek tercih, insaniyetçilerin iddia ettikleri gibi insanları sözle yaralamak ile onları sözle yaralamamak arasındaki bir tercih olmayıp; incitici sözler ile coplar, hapisane hücreleri ve cinayetler vb. arasındaki bir tercihtir. Ne kadar hoşlanılmasa da, eleştiri şiddet değildir. İncitici sözlerin bir tür şiddet olduğu düşüncesi ölümcül bir hatadır. Hiç kimsenin incitilme hakkı yoktur, eleştiri de şiddetle aynı şey değildir. Bundan dolayı, şiddetin veya vandalizmin teşvik veya tahrik edildiği durumlar hariç, kelimelerin insanları yaraladığı veya incittiği düşüncesine prim vermemeli, “sözlü taciz” kavramını sözlüklerden silmeliyiz. Yanlış bir fikri öldürmenin yegane yolu onu teşhir etmek ve daha iyileriyle değiştirmektir.

“İnsaniyetçi” anlayışın ciddi bir sakıncası doğruyu siyasi otoritenin kararlaştırması gerektiği şeklindeki tehlikeli düşüncenin yolu-

nu açmasıdır. Çünkü, “incitici, saldırgan, tahkir ve tezyif edici” ifadeleri böyle olmayanlardan ayırmayı siyasi otoriteye bırakmak keyfilige büyük bir kapı açmaktır. Aslında, böyle addedilen görüşler çoğu zaman belli bir tarihsel ve toplumsal konjonktürde popüler olmayan görüşlerden başka bir şey değildir, en azından böyle olmadığının bir garantisi yoktur. Bunun en büyük tehlikesi insanların “yanlış” veya “tehlikeli” inanç veya kanaatlerinden dolayı cezalandırılması gerektiği düşüncesine –bir anlamda, Orta Çağ engizisyonunun diriltilmesine- götürme potansiyeli taşımasıdır.

Bütün bu mülahazalardan sonra, ifade özgürlüğünün sınırları konusunda doğru bir görüşe varabilmek için, şu istifhamı ciddiye almalıyız: İncitici, yaralayıcı, saldırgan veya zalimce görüşlerin bastırılması gerektiğini söylerken gerçekte “Benim hoşlanmadığım veya nefret ettiğim görüşler susturulmalıdır” demek istiyor olmayalım!...

GÜLAY GÖKTÜRK

GİDEMEYENLERİN ÜLKESİ

En fazla dikkat ettiğim şey, kendi kendimi sansür etmemektir. Düşünce özgürlüğünün, yanlış düşünme özgürlüğünü de kapsadığına inandığımdan, “sağlamcı bir yol izlemek yerine sık sık risk aldım; genel kabul görmese de bana doğru gelenleri yazmaktan geri durmadım. Eğer yanlışsa, zaten zaman içinde elenip gider, kimseye bir zarar vermezdi. Ama doğruysa? İçimde saklamam yazık olmaz mıydı?

Gülay Göktürk